

Stereotypy vo vyučovaní slovenského literárneho realizmu

Miloslav Vojtech

VOJTECH, M.: Stereotypes in the teaching of Slovak literary realism
SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 72, 2025, no. 5, pp. 520-536

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2025.72.5.7>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5377-2499>

Open Access: Licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC-BY 4.0)

Key words: teaching literature, literature textbooks,
first and second wave of Slovak realism, critical realism

The article focuses on the teaching of Slovak realist literature in secondary schools and on the transfer of the latest findings of literary research concerning this movement into classroom practice. An analysis of secondary school literature textbooks, handbooks, and compendiums for high school graduates, as well as teaching materials, educational videos, and podcasts currently available on the internet shows that the teaching of Slovak realist literature still contains relics of Marxist literary discourse and stereotypically repeats outdated interpretations of literary-historical facts. The article pays particular attention to the established “school” division of Slovak realism into “first” and “second waves”, which is a remnant of the originally broader and now outdated Marxist pan-realistic concept of the history of Slovak literature, which favours a literary-historical narrative about the victorious establishment of realism during literary development. In the next section, the study addresses the question of the appropriateness of using the term “critical realism.” This term was also part of the older Marxist literary-historical discourse, but is still used in school practice today and is stereotypically identified with the “second wave” of Slovak realism.

Kľúčové slová: vyučovanie literatúry, učebnice literatúry,
prvá a druhá vlna slovenského realizmu, kritický realizmus

Výskum dejín slovenskej literatúry v posledných desaťročiach sa vyznačuje výraznou dynamikou, metodologickými inováciami, prehodnocovaním a aktualizáciou literárneho kánonu, ale najmä zahusťovaním pomyselnéj „mapy slovenskej literárnej histórie“, do ktorej pribúdajú novoobjavené autorské osobnosti či doteraz neznáme alebo menej známe texty, sprístupňované čitateľskej verejnosti v podobe nových edícií. Inovácie nie sú len záležitosťou výskumných aktivít po roku 1989. Viaceré inovatívne pohľady na dejiny slovenskej literatúry sa objavili dávno pred týmto medzníkom. Ako príklad súvisiaci s témou príspevku možno uviesť prelomovú monografiu Oskára Čepana *Stimuly realizmu* (1984), od vydania ktorej uplynulo už viac ako štyridsať rokov. Práve táto monografia priniesla aktualizovaný pohľad na prózu slovenského realizmu a dekonštruovala zaužívanú predstavu o tomto literárnom smere ako monolitnom literárnohistorickom jave.

Možno si položiť otázku, ako na dané impulzy a inovácie reagovala či reaguje súčasná školská prax alebo ako sa nové poznatky z oblasti literárnej vedy či výskumu slovenského literárneho dedičstva implementujú do vyučovania literatúry predovšetkým na stredných školách. Odpoveď sa pokúsim nájsť na príklade vyučovania tematického celku, ktorý je venovaný slovenskému realizmu a jeho autorom i autorkám. Práve spôsob didaktického uchopenia sledovanej problematiky v školskej praxi dokumentuje zásadný problém súčasného vzdelávania v rámci literárnej zložky predmetu slovenský jazyk a literatúra,¹ a tým je prenos najnovšieho vedeckého výskumu do školskej praxe. Obsahová náplň literárneho vzdelávania na slovenských stredných školách neraz zodpovedá stavu poznania na úrovni šesťdesiatych a niekedy dokonca na úrovni päťdesiatych rokov 20. storočia. V spôsoboch uchopenia literárnohistorickej problematiky v stredoškolských učebniciach, v rôznych prehľadových príručkách a kompendiách pre maturantov, ktorými je doslova zaplavený slovenský knižný trh, či v množstve učebných materiálov voľne dostupných na internete stále vidíme syntézu reliktov zastaraného marxistického literárnovedného diskurzu, stereotypných a jednostranných interpretácií literárnohistorických faktov a literárnych textov na strane jednej a mýtizujúceho poňatia národnej minulosti a národnej literatúry na strane druhej.

Dôsledky tohto javu vidíme nielen v úrovni a kvalite poznatkov súčasných maturantov, s ktorými vstupujú do systému univerzitného filologického vzdelávania, ale aj v rámci spätnej väzby od študentov, ktorí vykonávajú pedagogickú prax na gymnáziách a stredných odborných školách. Markantným dôkazom o pretrvávajúcich stereotypoch a prekonaných konceptoch výkladov dejín slovenskej literatúry sú, žiaľ, aj rôzne webové portály v podobe stránok obsahujúcich rôznorodé referáty na literárne témy, vypracované maturitné otázky,² prezentácie na portáloch EduPage alebo zborovna.sk, určené primárne učiteľom, stránky s elektronickými verziami testov (e-testy.sk), rôzne edukač-

1 Na školách s vyučovacím jazykom národnostných menšín v rámci predmetu slovenský jazyk a slovenská literatúra.

2 Napríklad séria maturitných otázok zo slovenského jazyka a literatúry dostupná na portáli www.vysokeskoly.sk. Zverejnené texty nemajú uvedeného autora a prevádzkovateľ webu na margo ich správnosti a korektnosti uvádza formuláciu: „Za správnosť a pôvod študijných materiálov neručíme.“

522 né videá dostupné na portáli Youtube (napríklad cyklus videí *Maturita v mobile*³ a podobne) a v neposlednom rade i vo viacerých aktuálne používaných učebniciach literatúry a prehľadových stredoškolských príručkách.

Slovenský literárny realizmus spomedzi literárnych diskurzov takzvaného dlhého 19. storočia azda v najväčšej miere podlieha rôznym prekonaným stereotypom a nekorektným didaktickým simplifikáciám, ktoré sú nezlučiteľné s aktuálnym stavom jeho literárnovednej reflexie. Ako najproblematickejšie sa javí celkové koncepčné uchopenie slovenského realizmu ako literárneho smeru vrátane jeho periodizácie (najmä prekonané vnútorné členenie na takzvanú prvú a druhú vlnu), ale aj pretrvávajúce využívanie pojmov pochádzajúcich z metodologického inventára marxistickej literárnej historiografie, ako sú „opisný realizmus“ a „kritický realizmus“, a rovnako stereotypy pri výklade jednotlivých autorských poetík a pri interpretácii literárnych textov.

Prvá a druhá vlna slovenského realizmu

Pri výklade slovenského realizmu sa v školskej praxi stále môžeme stretnúť s prekonaným výkladom tohto literárneho smeru ako lineárneho a monolitného literárnoestetického javu, ktorý sa člení na „dve vlny“. Na základe excerptie tematických celkov venovaných realizmu v aktuálne používaných učebniciach literatúry a stredoškolských prehľadových príručkách, ako aj na základe analýzy množstva didaktických materiálov a učebných textov dostupných na rôznych webových platformách sa dá vyabstrahovať v školskej praxi všeobecne zaužívaná schematická koncepcia slovenského realizmu, ktorá ho člení na „dve vlny“. „Prvá vlna slovenského realizmu“ sa tradične vymedzuje rokmi 1880 – 1900 a tvoria ju autori ako Svetozár Hurban Vajanský, Martin Kukučín, Pavol Országh Hviezdoslav, Elena Maróthy Šoltéssová a Terézia Vansová. „Druhá vlna“ sa vymedzuje rokmi 1900 – 1918 a zaraďujú sa do nej autori Jozef Gregor Tajovský, Božena Slančíková Timrava, Ján Čajak, Ľudmila Podjavorinská a Janko Jesenský. „Prvá vlna slovenského realizmu“ sa často zvykne nazývať aj „opisným realizmom“ alebo „objektívno-deskriptívnym typom realizmu“ a „druhá vlna“ zasa „kritickým realizmom“ alebo „spoločensko-kritickým typom“ realizmu (Sakálová 2004: 79-86; Varsányiová 2004a: 27-28; Hlavinková – Hüblerová – Kamenčík – Kohári – Molnárová – Viglašová 2019: 70; Lomenčík – Štefancová – Kőnyová – Lednická – Papp 2019: 219-221; Hüblerová – Juhássová – Prihodová – Ščibranová – Molnárová – Viglašová 2023: 85).

Toto dodnes zaužívané konvenčné školské členenie slovenského realizmu je rezíduom pôvodne širšej a dnes už prekonanej marxistickej panrealistickej koncepcie dejín slovenskej literatúry, ktorá presadzovala literárnohistorický naratív o víťaznom presadení sa realizmu v priebehu literárneho vývinu. Podľa marxistickej teoretickej predstavy na „dve vlny“ predvojnového realizmu následne v medzivojnovom období nadviazala jeho „tretia vlna“, ktorá

3 Ide o cyklus tridsiatich maturitných tém z literatúry v podobe videí zverejnených na platformách Youtube, Instagram a Spotify, ďalších podcastových platformách a tiež na Facebooku. Videá majú vysokú sledovanosť (viac ako 350 tisíc zhliadnutí) a boli dokonca sponzorované významnými komerčnými firmami a samosprávnymi inštitúciami. Dostupné na: <https://www.youtube.com/@maturitavmobile8314>

napokon vyústila do „socialistického realizmu“ ako „nového vývinového stupňa“, podmieneného „existenciou proletariátu, ktorý pod vedením Komunistickej strany Československa húževnate bojoval s buržoáziou“ (Tomčík 1951: 29). V intenciách panrealistického uvažovania sa realizmus dokonca hľadal aj u autorov ako Ján Kalinčiak, Jonáš Záborský a Gustáv Kazimír Zechenter Laskomerský (Tomčík 1951: 18-20).⁴

Táto zjednodušujúca a schematická koncepcia prehliadala jednotlivé modifikácie realizmu (na úrovni individuálnych autorských poetík či konkrétnych literárnych textov). Vychádzala z predstavy stupňovitého vývinu, vyznačovala sa snahou konštruovať realizmus ako „homogénne, lineárne, teleologicky orientované literárne obdobie, ktoré sa usúvzťažňovalo s realizáciami v celoeurópskom kontexte, konkrétne s filozofiou pozitivizmu Augusta Comta, a to aj vtedy, keď sa tento úmysel mnohokrát stretával s evidentnými rozpormi“ (Taranenkova 2016: 29).

Zárodky tejto koncepcie siahajú do obdobia päťdesiatych rokov 20. storočia, v ktorom sa objavujú snahy o jemnejšie vnútorné členenie vývinu slovenského realizmu (Tomčík 1951: 16-30), avšak v intenciách dobového „kultu panrealizmu“ (Kusý 1965a: 7), pričom koncepcia „vln“ sa vo výraznejšej podobe začína presadzovať najmä vo štvrtom zväzku akademických *Dejín slovenskej literatúry* z roku 1975, hoci ani v ňom nie je formulovaná v takej explicitnej podobe, v akej sa udomácnila v neskoršej školskej praxi. V akademických *Dejinách slovenskej literatúry III.* (1965) sa tento terminologický aparát ešte neobjavuje, osobitne sa ako samostatný celok vyčleňuje obdobie „nástupu literárneho realizmu“, ktorému je venovaná celá druhá časť daného zväzku. Jej autormi sú Ivan Kusý, Stanislav Šmatlák a Július Noge. Táto etapa vo vývine slovenského literárneho realizmu sa chronologicky vymedzuje rokmi 1875 – 1890 a v úvodných častiach rozsiahlej kapitoly sa označuje aj ako „prvá fáza vývinu nášho realizmu“ (Kusý 1965b: 388) alebo „predpozitivistické štádium realizmu“ (Kusý 1965b: 389), vzťahujúce sa na osemdesiate roky 19. storočia. Termíny „prvá“ a „druhá vlna“ realizmu sa výraznejšie objavujú až v *Dejinách slovenskej literatúry IV.* (1975) s podtitulom *Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia* od autorskej dvojice I. Kusý a S. Šmatlák. Oba pojmy do literárnohistorického diskurzu v tomto zväzku uvádza I. Kusý hneď v jeho úvode, kde hovorí o „autoroch prvej vlny slovenského literárneho realizmu“, „protagonistoch druhej vlny“ (Kusý 1975a: 7) alebo „autoroch druhej vlny slovenského literárneho realizmu“, u ktorých sa prejavuje „rozchod so starými koncepciami [...] v ich ponímaní sveta“ (Kusý 1975a: 9). Tento terminologický aparát sa následne objavuje aj v kapitolách venovaných typológii slovenského realizmu, no v tejto súvislosti je potrebné podotknúť, že v spomínanom zväzku sa nevyužíva systémovo a dôsledne. Pojmy „prvá“ a „druhá vlna“ realizmu sa využívajú skôr ako metaforické označenia, ktoré sa často synonymicky zamieňajú s pojmami „dve generácie slovenského literárneho realizmu“ (Kusý 1975a: 8), „prvá fáza vývinu nášho literárneho realizmu“ (Šmatlák 1975: 88) či „druhá realistická generácia“ (Kusý 1975a: 8). Využívanie termínov „prvá“ a „druhá vlna“

4 Ide o aplikáciu metodologických impulzov pochádzajúcich zo sovietskej marxistickej literárnej vedy (Wellék 2005: 117). Toto uvažovanie podrobil kritike Ivan Kusý v úvode k tretiemu zväzku akademických *Dejín slovenskej literatúry* (Kusý 1965: 7-8).

524 realizmu je v tomto zväzku bližšie skôr I. Kusému,⁵ S. Šmatlák ich používa striedamejšie a viac relativizujúco: „generácia z prelomu storočí býva označovaná ako druhá vlna nášho slovesného realizmu, pričom sa myslí najmä na vývin v epickej próze. (Pre lyrický prejav tejto generácie sa už totiž vžilo označenie Slovenská moderna.) Pomenovaním ‚druhá vlna‘ realizmu sa chce postihnúť genetická väzba medzi tvorbou dvoch literárnych generácií, uskutočňujúcich jeden historický ‚model literatúry‘“ (Šmatlák 1975: 99-100). Na inom mieste píše skôr o „dvoch literárnych pokoleniach“ či „dvoch tvorivých generáciách“ (Šmatlák 1975: 100), pričom prvá generácia „robila náš slovesný realizmus práve ‚realisticky‘ nedôsledným“ a na druhej strane tvorba „nasledujúcej generácie“ sa môže „javiť ‚realistickejšou‘ v tom zmysle, že viditeľne skrátila vzdialenosť medzi významovou štruktúrou literárneho obrazu skutočnosti a skutočnosťou samou“ (Šmatlák 1975: 100). Pripomína aj jej záujem „o postrealistické smery a koncepcie (naturalizmus a symbolizmus)“ (Šmatlák 1975: 101). Termín „druhá vlna“ uvádza na viacerých miestach v úvodzovkách a pomerne zdržanlivo sa k nemu stavia aj v závere svojej kapitoly *K typológii slovenského literárneho realizmu*, kde píše:

„Nová literárna tvorba z prelomu storočí završuje proces konštituovania historicko-slohového modelu slovenského slovesného realizmu tým, že ho definitívne zbavuje jeho prvotných obrodenecko-romantických štruktúrne-funkčných rezíduí. Z tohto hľadiska možno hovoriť o nej aspoň sčasti oprávnene ako o ‚druhej vlně literárneho realizmu. Zároveň však sama táto tvorba, čo len určitými svojimi zložkami, uvádza už tento model do vývinovej krízy a stáva sa tak prvou vlnou postrealistickej fázy slovenských literárnych dejín“ (Šmatlák 1975: 107).

Vo svojich neskorších autorských *Dejinách slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť* (1988) a takisto v ich prepracovanej verzii *Dejiny slovenskej literatúry II.* (1999) uprednostňuje skôr členenie na prvú a druhú realistickú generáciu alebo uvádza dve fázy realizmu.⁶

Kým akademické *Dejiny slovenskej literatúry* označenia „prvá“ a „druhá vlna“ realizmu nepoužívali systémovo, sú skôr voľnými metaforickými označeniami a synonymami k pojmom prvá a druhá realistická generácia alebo prvá a druhá fáza literárneho realizmu (navyše medzi tretím a štvrtým zväzkom je rozdiel aj v terminologických prístupoch k vnútornej segmentácii realizmu),

5 V kapitole *Tvár doby a literatúry* píše o období „prvej vlny slovenského literárneho realizmu, ktoré nastupovalo s kritickými proklamáciami Vajanského, Vlčka a Škultétyho“ (Kusý 1975b: 37), v kapitole *Próza* dôsledne hovorí o „prozaikoch prvej vlny slovenského literárneho realizmu“ (Kusý 1975c: 110, 112). V podkapitole *Obrat k sociálnej angažovanosti* (Jozef Gregor Tajovský) o Timrave, J. Jesenskom a J. G. Tajovskom súhrnne píše ako o tvorcach „druhej vlny slovenského literárneho realizmu v próze“ (Kusý 1975c: 179) a v súvislosti s tvorbou J. G. Tajovského po roku 1910 uvádza, že je najpríznačnejšia „pre nové obdobie v druhej vlně slovenského literárneho realizmu“ (Kusý 1975c: 180).

6 V súvislosti s problematikou typológie slovenského realizmu píše o estetickej koncepcii „prvej fázy nášho literárneho realizmu“ (Šmatlák 1988: 398), „prvej časovej fáze jeho rozvoja“ (Šmatlák 1988: 400) alebo „prvej realistickej generácii“ (Šmatlák 1988: 400, 424), o mladšej generácii zasa hovorí ako o autoroch „z prelomu storočí“ (Šmatlák 1988: 442), pričom upozorňuje na ich estetickú diferenciáciu. V súvislosti s touto generáciou uvádza, že „generácia z prelomu storočí býva označovaná ako ‚druhá vlna‘ slovenského literárneho realizmu“ (Šmatlák 1988: 447; Šmatlák 1999: 233) a v súvislosti s uvedeným termínom odkazuje na úvod I. Kusého k štvrtému zväzku akademických *Dejín slovenskej literatúry* z roku 1975 (Kusý 1975a: 9).

neskôr vydávané a pedagogicky zamerané *Dejiny slovenskej literatúry II.* (1983)⁷ 525 pracujú s uvedenými pojmami striktnie systémovo – tieto označenia používajú veľmi explicitne, dokonca ako súčasť nadpisov jednotlivých kapitol venovaných realizmu. Ich autor Pavol Petrus exemplárne vymedzuje „Prvú vlnu literárneho realizmu (1875 – 1890)“ (Petrus 1988a [1983]: 225) a „Druhá vlnu literárneho realizmu“ (Petrus 1988b [1983]: 379), ktorú začleňuje do rámca širšie koncipovanej kapitoly s názvom *Literatúra na rozhraní storočí*, časovo vymedzenej rokmi 1890 – 1914. Medzi predstaviteľov „prvej vlny“ zaraďuje P. O. Hviezdoslava a jeho nasledovníkov i epigónov, S. H. Vajanského, M. Kukučína, Sama Bodického, E. Maróthy Šoltéssovú a T. Vansovú,⁸ k predstaviteľom „druhej vlny“ radí L. Podjavorinskú, J. Čajaka, J. Gregora Tajovského, B. Slančíkovú Timravu a J. Jesenského. Tento model sa s istými modifikáciami presadil aj v školskej praxi, avšak s rozdielom v chronologickom medzníku medzi „prvou“ a „druhou vlnou“ realizmu: kým v školskej praxi sa kanonizoval ako časový predel medzi oboma „vlnami“ rok 1900, takzvané pedagogické *Dejiny slovenskej literatúry* uprednostňujú rok 1890. Práve tieto dejiny slovenskej literatúry (koncipované ako vysokoškolská učebnica pre študentov filozofických a pedagogických fakúlt) v priebehu osemdesiatych rokov 20. storočia prispeli k etablovaniu schematickeho členenia slovenského realizmu na „dve vlny“, ktoré sa prenieslo aj do stredoškolskej praxe.⁹

Postupný transfer periodizačnej koncepcie „dvoch vln“ realizmu do vyučovania literatúry sa pokúsim zrekonštruovať pomocou analýzy stredoškolských učebníc používaných od sedemdesiatych rokov 20. storočia, teda od obdobia, keď už bol k dispozícii tretí zväzok akademických *Dejín slovenskej literatúry* a finalizoval sa ich štvrtý zväzok. Ak sa retrospektívne pozrieme na spracovanie problematiky realizmu v dobových učebniciach zo sedemdesiatych a z osemdesiatych rokov 20. storočia, zistíme, že členenie slovenského realizmu na jednotlivé „vlny“ preniklo do školskej praxe až neskôr. Oficiálna učebnica *Literatúry pre 2. ročník gymnázií a stredných odborných škôl* (1972) od autorskej dvojice P. Petrus a Miloš Tomčík takmer vôbec nespomína „dve vlny“ slovenského realizmu.¹⁰

7 Autorský kolektív Pavol Mazák, Mikuláš Gašparík, Pavol Petrus a Milan Pišút. Táto vysokoškolská učebnica dejín slovenskej literatúry vyšla v priebehu osemdesiatych rokov 20. storočia v niekoľkých vydaniach, naposledy v roku 1988.

8 Autorom častí venovaných M. Kukučínovi, S. Bodickému, E. Maróthy Šoltéssovej a T. Vansovej je P. Mazák.

9 Model členenia realizmu na dve vlny prevzatý z pedagogických *Dejín slovenskej literatúry II.* (1983) sa ojedinele objavil ešte aj po roku 2000 v niektorých vysokoškolských učebných textoch. Príkladom je príručka *Slovenský literárny realizmus a symbolizmus. Vysokoškolské učebné texty s antológiou* (2008) od Marty Geruškovovej. Popri snahe hovoriť o „fenoméne viacprúdovosti“ a „estetických modalitách slovenského literárneho realizmu“ (Gerušková 2008: 11) autorka naďalej stereotypne zotráva pri modeli slovenského realizmu, ktorý sa „realizoval v dvoch etapách a v troch vlnách“ (Gerušková 2008: 11), a tradične rozlišuje autorov prvej a druhej vlny realizmu. Napríklad: „Popri S. H. Vajanskom sa v prvej vlne slovenského realizmu objavila osobnosť geniálneho slovenského básnika, epika, dramatika a prekladateľa Pavla Országha Hviezdoslava“ (Gerušková 2008: 30); „Druhým veľkým zjavom (s rýdzim epickým naturelom) v prvej vlne slovenského literárneho realizmu bol prozaik Martin Kukučín“ (Gerušková 2008: 39); „Generačne mladšiu a poetikou odlišnú generáciu tvoria predstavitelia druhej vlny slovenského literárneho realizmu, ku ktorej patria Jozef Gregor Tajovský, Božena Slančíková Timrava, Janko Jesenský, Ľudmila Podjavorinská a Ján Čajak“ (Gerušková 2008: 46).

10 Tento vnútorné nečlenený model realizmu nadväzuje na koncepciu Petrusovej kapitoly o slovenskom realizme v popularizačných jednoväzkových *Dejinách slovenskej literatúry* (1960), ktoré vydalo vydavateľstvo Osveta (Petrus 1960: 309–456).

526 Realizmus je tu prezentovaný celistvo v jedinej kompaktnej kapitole, iba v úvode sa uvádza členenie na „prvú fázu vývinu slovenského realizmu“ a „druhú fázu vývinu slovenského realizmu“ (Petrus – Tomčík 1972: 67). Prvá vývinová fáza je až v záverečnom zhrnutí *Charakter a vývin slovenského literárneho realizmu* voľne vymedzená osemdesiatymi rokmi 19. storočia (Petrus – Tomčík 1972: 119) a v súvislosti s druhou fázou nie je uvedené žiadne presné časové ohraničenie, iba generačné: „mladšia generácia reprezentovaná tvorbou J. G. Tajovského a B. S. Timravy“ (Petrus – Tomčík 1972: 119). Terminologickou zvláštnosťou tohto záverečného zhrnutia je, že namiesto označenia „druhá vývinová fáza“ sa nesyistémovo použilo označenie „druhá vlna vo vývine slovenského realizmu“ (Petrus – Tomčík 1972: 120), hoci pojem „prvá vlna slovenského realizmu“ sa v tejto učebnici na iných miestach vôbec nevyskytuje.

Táto koncepcia slovenského realizmu sa v školskej praxi udržala aj počas osemdesiatych rokov 20. storočia v novšej sérii stredoškolských učebníc a v dobovo populárnej príručke *Literárna rukoväť* (1979),¹¹ ktorá je jednozväzkovým súhrnom celej série učebníc používaných v tomto období (autorom kapitoly o realizme bol opäť P. Petrus). Realizmus v slovenskej literatúre je znova vymedzený rokmi 1875 – 1905 (Petrus 1987: 31; Petrus 1988 [1979]: 188), pričom roky 1905 – 1918 sú označené ako „Slovenská literárna moderna“ (Tomčík 1987: 87; Tomčík 1988 [1979]: 229). V podkapitole *Charakteristika literárneho procesu* P. Petrus označuje prelom sedemdesiatych a osemdesiatych rokov 19. storočia za „rozhranie medzi dvoma umeleckými epochami (romantizmus, realizmus)“ a „osemdesiate roky predstavujú rozvitie tvorivého programu mladých, ktorí tvoria prvú vývinovú fázu realizmu a prinášajú významné činy novej realistickej estetickej orientácie“ (Petrus 1987: 32; Petrus 1988 [1979]: 189). Ako príklady uvádza Vajanského zbierku *Tatry a more*, Hviezdoslavovu *Hájnikovu ženu* a prózy M. Kukučína, T. Vansovej a E. Maróthy Šoltésovej. Následne píše o „druhej fáze vývinu slovenského realizmu“ (Petrus 1987: 32; Petrus 1988 [1979]: 190), ktorú ohlasuje „nástup mladšej generácie, reprezentovanej najmä tvorbou Jozefa Gregora-Tajovského, Boženy Slančíkovej-Timravy a predvojnovou tvorbou Ladislava Nádašiho-Jégého i Janka Jesenského“ (Petrus 1987: 32; Petrus 1988 [1979]: 190). Vybraní autori sú v učebnici i v *Literárnej rukoväti* zoradení za sebou, sú prezentovaní skôr ako špecifické realizácie realizmu a nie sú rozdelení do samostatných tematických celkov podľa jednotlivých fáz naznačených v úvodnej časti výkladového textu. Termín „druhá vlna realizmu“ je použitý iba v súvislosti s J. Gregorom Tajovským, o ktorom sa v úvodnej charakteristike uvádza, že „patrí k vrcholným zjavom druhej vlny slovenského literárneho realizmu“ (Petrus 1987: 57; Petrus 1988 [1979]: 209).¹² Didakticky nesyistémovo sú pojmy „prvá“ a „druhá vlna“ použité aj v záverečnom zhrnutí *Špecifické znaky slovenského literárneho realizmu*, kde sa miešajú s generačným členením. Na jednej strane P. Petrus hovorí o generácii „tvorcov realistickej literatúry“ nastupu-

11 Príručka *Literárna rukoväť* od rozsiahleho autorského kolektívu (Jozef Minárik, Juraj Koutun, P. Petrus, M. Tomčík, Zdenko Kasáč, P. Mazák a Jolana Mazáková) vychádzala v priebehu osemdesiatych rokov 20. storočia opakovane, naposledy vo štvrtom prepracovanom vydaní v roku 1988. Slúžila ako kompendium dejín svetovej a slovenskej literatúry pre maturantov.

12 Takéto úvodné začlenenie sa tu v prípade kapitol venovaných ostatným autorom a autorkám obdobia realizmu vôbec nevyskytuje.

júcej „na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov (Vajanský, Hviezdoslav, Kukučín, Šoltéssová, Vansová a ďalší)“, no následne uvádza, že „ústredným konfliktom realistických diel z prvej vývinovej vlny (osemdesiate roky) sa stáva vzťah jednotlivých spoločenských tried a ich predstaviteľov k národnoobrannému zápasu“ (Petrus 1987: 67-68). Kým v úvode ku kapitole o slovenskej realistickej literatúre sa vyskytuje spojenie „druhá fáza vývinu slovenského realizmu“ (Petrus 1987: 32), v záverečnom zhrnutí sa uvádza, že „druhú vlnu vo vývine slovenského realizmu predstavuje mladšia generácia reprezentovaná najmä tvorbou J. G. Tajovského a B. S. Timravy“ (Petrus 1987: 68). Používanie pojmov „prvá“ a „druhá vlna“ slovenského realizmu tu teda nie je systémové a z didaktického aspektu konzistentné, tieto termíny sa používajú veľmi voľne a skôr len marginálne ako synonymá k dvom fázam alebo dvom generáciám slovenského realizmu analogicky ako vo štvrtom zväzku akademických *Dejín slovenskej literatúry* (1975).

Explicitné a schematické členenie realizmu na dve „vlny“ s presahom do literatúry medzivojnového obdobia, kde sa vyčleňuje osobitná „tretia vlna realizmu“, sa výraznejšie presadilo až v stredoškolských učebniciach z deväťdesiatych rokov 20. storočia, ktoré sa používali až do nástupu zmeny kurikula v roku 2008. V učebnici *Literatúra 2. Pre 2. ročník gymnázií a stredných škôl* (autorský kolektív Viliam Obert, Mária Ivanová, Viera Žemberová) sa slovenský realizmus ohraničuje rokmi 1880 – 1918 a v jeho rámci sa výslovne vymedzujú „dve vlny“, na ktoré sa vnútorne rozčleňuje aj kapitola *Realizmus v slovenskej literatúre*. Tvoria ju dve samostatné podkapitoly: „Prvá vlna slovenského literárneho realizmu (1880 – 1900)“ (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 60) a „Druhá vlna slovenského literárneho realizmu (1900 – 1918)“ (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 93). K tradičným autorom takzvanej druhej vlny realizmu, ako sú B. Slančíková Timrava, J. Gregor Tajovský, J. Čajak, L. Podjavorinská a J. Jesenský, dokonca pribudol Ivan Krasko (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 93), hoci na inom mieste učebnice je spomenutý ako „príslušník literárnej moderny“ (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 95, 141-143). Zvláštnosťou učebnice je opäť terminologická rozkolísanosť, nakoľko v rámci kapitoly *Slovenská literárna moderna* sa už nevyskytuje termín „vlny“, ale píše sa o „autoroch staršej a mladšej realistickej generácie“ (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 139-140).¹³

Koncepcia slovenského realizmu členeného na „vlny“ presahuje aj do učebnice *Literatúra 3. Pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl* (autorský kolektív V. Obert, Mária Bátorová, M. Ivanová, Jozef Špaček). V rámci rozsiahlej časti *Slovenská próza medzi dvoma svetovými vojnami* (jej autorom je V. Obert) sa nachádza podkapitola *Tretia vlna literárneho realizmu*, ktorá je súčasťou kapitoly *Rozvíjanie realistickej tradície*. V jej úvode je deklarovaná nadväznosť „medzivojnového realizmu“ na „prvú a druhú vlnu literárneho realizmu“ (Obert 1994: 95) a jeho rozvíjanie v troch líniách: „Prvou líniou je priame rozvíjanie realistickej tradície príslušníkmi tretej vlny slovenského literárneho realizmu“ (L. Nádaši Jégé, Hana Gregorová, J. Jesenský, Martin Rázus), „druhú líniu predstavuje so-

13 Terminologická nejednotnosť je evidentne dôsledkom uplatňovania rôznorodých prístupov v rámci pomerne širokého autorského kolektívu. Z obsahu učebnice a jej tiráže však nie je zrejmé, kto je autorom jednotlivých kapitol.

528 ciálno-psychologický realizmus“ (Milo Urban, Jozef Cíger Hronský, Štefan Letz) a „tretiu líniu v rozvíjaní realistickej tradície tvorí socialistický realizmus“, reprezentovaný tvorbou Petra Jilemnického, Fraňa Kráľa a Jána Poničana (Obert 1994: 95-96).

Uvedená schematická predstava realizmu (s istými modifikáciami nadväzujúca na koncepciu z takzvaných pedagogických *Dejín slovenskej literatúry II.* z roku 1983 a kanonizovaná v učebniciach z deväťdesiatych rokov 20. storočia) je, žiaľ, konzervovaná v školskej praxi do súčasnosti, a to aj napriek existencii modernejšie koncipovaných učebníc a prehľadových príručiek. Napríklad učebnica od autorského kolektívu Alena Polakovičová, Milada Caltíková, Ludmila Štarková a Adelaida Mezeiová *Literatúra II pre stredné školy* (2011, posledné vydanie 2021) opúšťa členenie slovenského realizmu na „vlny“ v prospech generičného členenia. Autorský kolektív v rámci slovenského realizmu vymedzuje „zakladajúcu generáciu realizmu“ (S. H. Vajanský, P. O. Hviezdoslav, M. Kukučín, E. Maróthy Šoltéssová, T. Vansová) a „generáciu neskorého realizmu“ (J. Gregor Tajovský, B. Slančíková Timrava) (Polakovičová – Caltíková – Štarková – Mezeiová 2021: 106). V súvislosti s autormi generácie neskorého realizmu učebnica napríklad pri tvorbe Timravy správne pripomína: „i keď jej dielo znamená vrchol slovenského realizmu, dôrazom na psychológiu postáv i životným pocitom je už blízke tvorbe modernistických prozaikov“ (Polakovičová – Caltíková – Štarková – Mezeiová 2021: 152). Modernejšie poňatie realizmu v učebnici prameni v jej nadväznosti na novšie literárnohistorické výskumy, o čom svedčí zoznam použitej literatúry, v ktorom sú zastúpené práce Marcely Mikulovej a takisto popularizačná publikácia *Panoráma slovenskej literatúry II.* (2005), odkiaľ je prevzatá koncepcia členenia realizmu na *Zakladajúcu generáciu realizmu* (autorom kapitoly je Ján Gbúr) a *Generáciu neskorého realizmu a nástup modernistických tendencií* (autorkou je M. Mikulová).¹⁴ Táto učebnica síce ukazuje produktívnejší smer v uvažovaní o realizme zbavenom ideologických nánosov, ktoré sa navrstvujú na dobovo zaťažené a prekonané metaforické pojmy „prvá“ a „druhá vlna“ realizmu, využívané v učebniciach z deväťdesiatych rokov, no aj táto snaha o jeho vnútorné členenie na generičnom princípe naďalej nadväzuje skôr na tradičné „lineárne kontinuitné výklady“ (Hučková 2010: 391) realizmu, pričom preň typické „prelínanie a prestupovanie poetík, ich pulzovanie, nejednosmerný pohyb“ (Hučková 2010: 391) je tu naznačené len v marginálnej podobe (zmienka o blízkosti Timravinej poetiky k tvorbe modernistických prozaikov).

Kým stredoškolská učebnica od autorského kolektívu pod vedením A. Polakovičovej aspoň naznačila novšie možnosti výkladu problematiky slovenského realizmu v školskej praxi, nedá sa to povedať o nateraz poslednej vydanej

14 Uvedený model členenia realizmu je napríklad uplatnený v úvodnej literárnohistorickej kapitole *Slovníka slovenských spisovateľov* (2005) od autorského kolektívu Valér Mikula, Helena Májeková a M. Mikulová (Mikula – Májeková – Mikulová 2005: 32-35). Členenie realizmu na „zakladajúcu generáciu“ a „generáciu neskorého realizmu“ použil v kapitolách o realizme aj J. Gbúr v kolektívnych *Dejinách slovenskej literatúry I.* z roku 2009 (Gbúr 2009: 427, 485), kde zvolenú koncepciu zdôvodňuje a uvádza aj stručným exkurzom do problematiky periodizácie slovenského literárneho realizmu v slovenskej literárnej historiografii (Gbúr 2009: 424-427). Analýze a úskaliam tejto koncepcie sa podrobne venovala Dana Hučková v článku *Realizmus a moderna v Dejinách slovenskej literatúry z roku 2009* (Hučková 2010: 385-391).

sérii stredoškolských učebníc literatúry a kompendiách pre maturantov z produkcie košického vydavateľstva Taktik. Táto produkcia je z hľadiska výkladu slovenského realizmu výrazným metodologickým a koncepčným krokom späť. V učebnici *Literatúra 2 pre stredné školy a gymnáziá* (2023) sa autorský kolektív vracia k prekonanej koncepcii „dvoch vln realizmu“ a opätovne ju revitalizuje v jej najdogmatickejšej marxistickej podobe. V úvode do problematiky slovenskej realistickej literatúry sa uvádza: „V slovenskej literatúre sa obdobie realizmu delí na dve vlny,“ pričom prvá vlna sa nazýva „opisný realizmus“, ktorý sa zavádzajúco a v rozpore s aktuálnym literárnovedným poznaním vymedzuje rokmi 1870 – 1900, druhá vlna sa nazýva „kritický realizmus“ a časovo sa ohraňuje rokmi 1900 – 1918 (Hüblerová – Juhásová – Prihodová – Ščiبرانová – Molnárová – Viglašová 2023: 85). Táto anachronická predstava realizmu je tu navyše doplnená fotografiou dvoch mladých mužov v oravskom kroji z roku 1885, ktorá zvyrazňuje jednostrannú tendenciu vykladať slovenský realizmus primárne ako dedinský fenomén.¹⁵ Na túto časť výkladového textu nadväzujú aj cvičenia v *Pracovnom zošite* (2019), ktoré doslovne a mechanicky reproduktujú tradičnú a prekonanú schému slovenského realizmu s tým, že začiatok jeho „prvej vlny“ situujú do roku 1880, na rozdiel od učebnice, kde sa uvádza rok 1870 (Hlavinková – Hüblerová – Kamenčík – Kohári – Molnárová – Viglašová 2019: 70).

Analogické anachronické rozdelenie slovenského realizmu na „prvú vlnu“, ktorá je zároveň označená ako „opisný realizmus“, a „druhú vlnu“, označenú ako „kritický realizmus“, nachádzame aj v ďalšej publikácii z produkcie košického vydavateľstva Taktik *Úspešná maturita. Slovenský jazyk a literatúra* (Lomenčík – Štefancová – Kőnyová – Lednická – Papp 2019: 219–221), a v množstve ďalších stredoškolských učebníc a kompendií pre maturantov (Sakálová 2004: 79–86; Varsányiová 2004a: 27–28). Táto prekonaná koncepcia sa, žiaľ, veľmi frekventovane objavuje i v rôznych edukačných videách pre maturantov zverejnených na portáli Youtube a iných podcastových platformách¹⁶ aj v množstve didaktických materiálov pre stredoškolákov dostupných na internete,¹⁷ ktoré nemalou mierou prispievajú k prežívaniu literárnohistorických stereotypov v školskej praxi a jej vzdalovaniu sa od aktuálneho stavu vedeckého poznania v oblasti literárnej histórie.

15 V učebnici sa spomínajú „postavy idealizovaného dedinského človeka“ (Hüblerová – Juhásová – Prihodová – Ščiبرانová – Molnárová – Viglašová 2023: 85), v súvislosti s M. Kukučinom sa píše o jeho „dôvere v ľudové vrstvy“ (Hüblerová – Juhásová – Prihodová – Ščiبرانová – Molnárová – Viglašová 2023: 92) a prezentuje sa ako „majster realistickej dedinskej poviedky“ (Hüblerová – Juhásová – Prihodová – Ščiبرانová – Molnárová – Viglašová 2023: 96). Ako tvorca „žánru realistickej dedinskej poviedky“ je tu jednostranne prezentovaný aj J. Gregor Tajovský (Hüblerová – Juhásová – Prihodová – Ščiبرانová – Molnárová – Viglašová 2023: 100).

16 Napríklad videá *Maturita v Mobile – 12/30 Slovenský realizmus – 1. Vlna* (dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=yTWRROJ8yk4>), *Maturita v Mobile – 13/30 Slovenský realizmus – 2. Vlna* (dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=rehbJOiXbhE>), *Schooltag. Literatúra – Poviedka v slovenskej realistickej literatúre* (dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=Wf7o1Yd6YYA&t=109s>).

17 Napríklad *Realizmus, Martin Kukučín, Pavol Országh Hviezdoslav* (dostupné na: <https://www.vysokeskoly.sk/maturitne-otazky/slovensky-jazyk-a-literatura-ctenarsky-denik/23-realizmus-martin-kucucin-pavol-orszagh-hviezdoslav>), *Slovenský literárny realizmus* (dostupné na: <https://www.zones.sk/studentke-prace/literatura/338-slovensky-literarny-realizmus/>), *Slovenský realizmus* (dostupné na: <https://referaty.aktuality.sk/slovensky-realizmus/referat-21038>).

Z hľadiska najnovších výskumov slovenského realizmu sa snaha o jeho vnútorné členenie či už na „vlny“, alebo literárne generácie či fázy javí ako redundantná a z didaktického aspektu (ale rovnako z aspektu aktuálneho poznania) aj málo funkčná. Pramení totiž v tradičnom koncepte literárnych dejín prezentovaných ako kauzálna a lineárna následnosť jednotlivých období, ktorý „znemožňuje vysvetliť prítomnosť a súčinnosť prvkov rôznorodých estetik či myšlienkových schém, ktorých trvanie je ohraničené len na konkrétny, pevne vymedzený časový úsek“ (Taranenková 2016: 32). V školskej praxi je skôr nevyhnutné výraznejšie presadiť myšlienku o rôznorodosti a mnohodomenzionalnosti slovenského realizmu, ktorý je potrebné prezentovať skôr ako súbor individuálnych autorských poetík (alebo ako množinu „individuálnych realizmov“), a upozorniť na zmiešanú povahu slovenského realistického diskurzu, ktorý je kontaminovaný romantickými, biedermeierovskými, naturalistickými či modernistickými príznakmi (Taranenková 2016: 27-71).

Kritický realizmus

Analýza problematiky „prvej“ a „druhej vlny“ slovenského literárneho realizmu v školskej praxi ukázala, že „druhá vlna“ slovenského realizmu sa veľmi často stotožňuje s problematickým a kontroverzným pojmom „kritický realizmus“. Daný pojem patrí opäť do skupiny termínov, ktoré sú súčasťou marxistického literárnohistorického diskurzu. Marxistická literárna veda kritický realizmus považovala za „jedno zo základných východísk pre metódu socialistického realizmu, ktorý znamená kvalitatívne nový stupeň vo vývoji realizmu“ (Heřtová 1983: 124). Za jeho základ boli považované „kladné ideály – vlastenectvo, súcit s utlačovanými masami ľudu, hľadanie kladného hrdinu v živote, viera v jasnú budúcnosť“ (Timofejev – Vengrov 1956: 193). Okrem toho „tento termín bol presadzovaný v čase, keď realistikosť bola pokladaná za najžiaducejší atribút umeleckého diela, mal byť ohniskom v špirále smerujúcej k socialistickému realizmu“ (Kruláková 2005: 107). Marxistický metodologický koncept kritického realizmu ako predstupňa socialistického realizmu presadzovala napríklad „Timofejevova autoritatívna *Teória literatúry*“ (Wellek 2005: 117). Ide o pojem, ktorý možno vnímať najmä ako import z ruskej (sovietskej) literárnej vedy, kde bol „realizmus všetkým“ (Wellek 2005: 117) a patrilo do radu termínov ako „radikálny demokratický realizmus“, „proletársky realizmus“ a jeho posledné štádium „socialistický realizmus“ (Wellek 2005: 117). Ako pevná súčasť marxistickej literárnovednej terminológie je špecifikom literárnohistorického diskurzu v krajinách bývalého sovietskeho bloku, keďže západoeurópska literárna veda ho neprijala, ba dokonca aj literárne historiografie jednotlivých východoeurópskych krajín ho

používali v diferencovanej miere.¹⁸ Napríklad populárny a niekoľkonásobne vydávaný *Sachwörterbuch der Literatur* (1989) od Gera von Wilperta uvádza, že kritický realizmus je „v marxistickej literárnej kritike typom realizmu, ktorý má síce spoločensko-kritický postoj, ale na rozdiel od socialistického realizmu mu chýba marxisticko-leninské vedomie skutočného socializmu“ (Wilpert 1989: 488).

Používanie tohto terminologického aparátu v slovenskom prostredí odmietol v roku 1984 O. Čepan v knihe *Stimuly realizmu*, keď v súvislosti s literárnohistorickou reflexiou slovenskej realistickej prózy konštatoval, že „súčasná periodizačná zreteľnosť, podložená hlbším poznaním tejto prózy, upúšťajú od jej staršieho členenia na objektívno-deskriptívny typ a spoločensko-kritický typ“ (Čepan 1984: 28). Je zaujímavé, že tento termín sa v súvislosti so slovenským realizmom výraznejšie nevyskytoval ani v učebniciach literatúry pre druhý ročník stredných škôl zo sedemdesiatych a z osemdesiatych rokov 20. storočia, ktoré sa venovali realizmu pred rokom 1918, no objavuje sa skôr v učebniciach *Literatúra pre 3. ročník gymnázií a 3. ročník stredných odborných škôl* (1976) a *Literatúra pre 3. ročník stredných škôl* (1986), a to v kapitolách Zdenka Kasáča v súvislosti s členením slovenskej prózy medzivojnového obdobia, ktoré sú ako celok veľmi poplatné dobovému marxistickému diskurzu. Z. Kasáč napríklad argumentuje celým radom „kritických realistov“, ktorí tvorili v medzivojnovom období, konkrétne ide o J. Gregora Tajovského, J. Jesenského, B. Slančíkovú Timravu a Jégého (Kasáč 1976: 52), a odkazuje na „kritickorealistickú tradíciu slovenskej prózy v medzivojnovom období“ (Kasáč 1986: 44), pričom za „popredného predstaviteľa kritického realizmu s medzivojnovom období“ (Kasáč 1986: 46) považuje L. Nádašiho Jégého. V kompendiu *Literárna rukoväť* (1988 [1979]) ešte dodáva, že „k obohateniu tradície kritického realizmu o nové námetové oblasti a tvorivé postupy prispeli románovými dielami Jozef Cíger Hronský (Jozef Mak), Milo Urban (Živý bič) a Gejza Vámoš (Odlomená haluz)“ (Kasáč 1988 [1979]: 278).

Pojem kritický realizmus sa sporadicky vyskytol aj v učebniciach z deväťdesiatych rokov, a to v súvislosti s autormi európskeho realizmu – s románovou tvorbou Honoré de Balzaca, ktorý je tu charakterizovaný ako „zakladateľ kritickorealistického románu“ (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 42), či v súvislosti s tvorbou Leva Nikolajeviča Tolstého, „ktorého tvorba sa označovala za vrchol literatúry kritického realizmu“ (Obert – Ivanová – Žemberová 1994: 49). V súvislosti so slovenským realizmom sa už neobjavuje.

Je však prekvapujúce, že tento pojem zažíva svoju renesanciu na rôznych webových stránkach s vypracovanými maturitnými otázkami, referátmi či

18 Veľmi marginálne pojem kritický realizmus využívali dokonca aj oba zväzky akademických *Dejín slovenskej literatúry* venované realizmu. Pri segmentácii vývinu slovenského realizmu sa daný pojem nevyužíval. Okrajovo to urobil napríklad I. Kusý v kapitole *Obrat k sociálnej angažovanosti* (Jozef Gregor Tajovský), ale iba ako súčasť upozornenia na staršie koncepcie realizmu, podľa ktorých sa tvorbou Tajovského „od roku 1900 datoval nástup slovenského ‚kritického‘ realizmu, zjednodušeného takto iba na jeden spoločensko-umelecký typ“ (Kusý 1975c: 179), pričom slovo „kritický“ vložil I. Kusý do úvodzoviek. Kým v texte IV. zväzku z roku 1975 sa tento termín využíva iba sporadicky, v explicitnej podobe bol použitý na vnútornej záložke prebalu tohto zväzku, kde sa uvádza: „Štvrtý zväzok *Dejín slovenskej literatúry* je spracovaním vývinu našej slovesnej tvorby v období kritického realizmu a Slovenskej moderny“ a „Štvrtý zväzok predstavuje literatúru kritického realizmu a Moderny v jej polemickom postoji“, pričom tento informatívny text končí konštatovaním o koncipovaní predmetného zväzku „v duchu základných princípov marxisticko-leninskej literárnej vedy“.

532 učebnými textami aj v súčasnosti. S veľkou pravidelnosťou sa používa ako ekvivalent či synonymum s takzvanou „druhou vlnou“ slovenského realizmu, pričom „prvá vlna“ slovenského realizmu sa označuje ako „opisný realizmus“. Je zarážajúce, že tento zastaraný a dávno prekonaný marxistický terminologický aparát sa objavil aj v najnovšej sérii učebníc literatúry od košického vydavateľstva Taktik *Literatúra 2. Učebnica pre stredné školy a gymnáziá* (2023). Okrem použitia pojmu „kritický realizmus“ ako ekvivalentu k takzvanej „druhej vlne realizmu“ (Hüblerová – Juhášová – Príhodová – Ščibránová – Molnárová – Viglašová 2023: 85) je tento pojem veľmi máľúco použitý napríklad v súvislosti s tvorbou Nikolaja Vasiljeviča Gogola, ktorý sa tu charakterizuje ako „zakladateľ ruského kritického realizmu“ (Hüblerová – Juhášová – Príhodová – Ščibránová – Molnárová – Viglašová 2023: 80), aj v záverečnom sumarizačnom prehľade s názvom *Literárne obdobia a smery*, kde sa uvádza, že „vo fáze kritického realizmu – J. G. Tajovský, B. S. Timrava, L. Podjavorinská, J. Jesenský – sa zvyšuje záujem o vnútorný svet človeka, nad národnými témami prevládajú sociálne“ (Hüblerová – Juhášová – Príhodová – Ščibránová – Molnárová – Viglašová 2023: 128).¹⁹

Pojem „kritický realizmus“ sa hojne využíva aj v učebnici *Slovenská literatúra pre 2. ročník stredných škôl s vyučovacím jazykom maďarským. 1. časť* (2004) ako paralelné označenie pre „druhú fázu“ slovenského realizmu. Za „najvýznamnejších predstaviteľov kritického realizmu“ sa považujú J. Gregor Tajovský, B. Slančíková Timrava, L. Podjavorinská a „svojou predprevratovou tvorbou“ i J. Jesenský a L. Nádaši Jégé (Varsányiová 2004a: 28). V nadväzujúcej učebnici *Slovenská literatúra pre 2. ročník stredných škôl s vyučovacím jazykom maďarským. 2. časť* (2004), ktorá sa venuje medzivojnovnej literatúre, je pojem použitý veľmi kuriózne, a to v spojení „tzv. 3. vlna kritického realizmu“, kam sú zaradení autori ako J. Jesenský, M. Rázus a Štefan Krčméry (Varsányiová 2004b: 11). Obdobným príkladom kuriózneho použitia pojmu kritický realizmus je jeho výskyt v slovnom spojení „vrcholná predstaviteľka neskorého kritického realizmu“ (Lomenčík – Štefancová – Kőnyová – Lednická – Papp 2019: 221) o Timrave v kompendiu pre maturantov *Úspešná maturita. Slovenský jazyk a literatúra* (2019).²⁰

Používanie prekonaného pojmu kritický realizmus s výrazným ideologickým nánosom v súčasnej školskej praxi a jeho legitimizácia niektorými

19 Toto vymedzenie uvedených autorov vôbec nereflektuje aktuálne literárnohistorické výskumy, ktoré napríklad v súvislosti s J. Gregorom Tajovským už dávno vyvrátili predstavu o ňom „ako o ‚kritickom‘ realistovi“ (Mikulová 2005: 10) a, naopak, vnímajú ho ako jedného z iniciátorov modernej slovenskej prózy „s kontamináciou realistickej a modernistickej poetiky“ (Mikulová 2005: 10), v ktorej „vidíme Tajovského postupne sa vzdalovať od realistickej mimesis smerom k modernistickej textovosti, ktorá už fakty reality semiotizuje na inej úrovni, než to robil realizmus“ (Mikulová 2005: 13).

20 V tomto kompendiu pre maturantov sa označenie kritický realizmus používa takisto ako synonymum „druhej vlny“ slovenského realizmu. Charakteristiku B. Slančíkovej Timravy ako predstaviteľky „neskorého kritického realizmu“ možno nájsť aj vo vysokoškolskej príručke *Slovenský literárny realizmus a symbolizmus. Vysokoškolské učebné texty s antológiou* (2008). Okrem označenia Timravy za predstaviteľku „neskorého (kritického) realizmu“ (Germušková 2008: 11) sa tu pojem kritický realizmus používa napríklad aj v súvislosti s dramatickou tvorbou J. Gregora Tajovského: „Trvalo mu istý čas, kým prekonal cestu od naivného realizmu (sentimentalizmus urbánkovského typu) ku kritickému realizmu“ (Germušková 2008: 48), hoci na inom mieste autorka píše, že „niektoré jeho diela už anticipovali pocity, ktoré s novou optikou a poetikou spracovala neskôr Slovenská literárna moderna“ (Germušková 2008: 53).

učebnicami a príručkami pre maturantov sa javí ako neudržateľné, je v rozpore s aktuálnym stavom poznania a je potrebné ho jednoznačne odmietnuť. Problematická legitimizácia sa dá vnímať aj ako dôsledok prílišnej vágnosti aktuálne platného štátneho vzdelávacieho programu pre gymnáziá a stredné školy, ktorý sa programovo vyhýba akýmkoľvek detailizáciám vo vzťahu k literárnohistorickej a literárnoteoretickej línii vzdelávania v predmete slovenský jazyk a literatúra. Ako akútna sa práve v súvislosti s kvalitou literárneho vzdelávania ukazuje potreba revízie tohto základného pedagogického dokumentu, ktorý by mal v súlade s aktuálnym stavom vedeckého poznania nastaviť presnejšie rámce a regulatívny nielen vo vzťahu k obsahu kurikula, ale aj pre tvorcov učebníc.

Záver

Používanie terminologického aparátu „prvá“ a „druhá vlna“ slovenského realizmu a „kritický realizmus“ v súčasnej školskej praxi sa z hľadiska aktuálneho stavu literárnovedného poznania javí ako nefunkčné a dávno prekonané. Napriek tomu, že výrazné náznaky relativizácie a odstupu od tohto zastaraného terminologického aparátu, na ktorý sa navrstvovalo neudržateľné koncepčné uvažovanie o realizme ako monolitnom literárnohistorickom jave, boli prítomné už v starších učebniciach, literárnohistorických syntézach či monografických prácach (zo šesťdesiatych, zo sedemdesiatych a z osemdesiatych rokov 20. storočia), k prehodnoteniu jeho používania v školskej aplikácii nedošlo ani po roku 1989. Hľadanie príčin pretrvávania tejto anachronickej terminologickej paradigmy je pomerne zložitá a môže súvisieť s viacerými faktormi. Jedným z nich je aj problém vydávania a distribúcie učebníc a stredoškolských prehľadových príručiek z literatúry, ktorý sa v posledných rokoch dostal do rúk výhradne súkromných vydavateľstiev. Ich primárna orientácia generovať zisk je v mnohých prípadoch na úkor kvality. Viaceré učebnice neprechádzajú transparentným recenzným konaním, v tiráži viacerých aktuálne distribuovaných titulov nenájde ani údaje o recenzentoch,²¹ prípadne prechádzajú iba formálnym recenzovaním, v rámci ktorého ich neposudzujú relevantní odborníci s expertízou v danej oblasti. Ďalším problémom je stále viac a viac presadzované využívanie digitálneho obsahu vo vzdelávaní. Učitelia a študenti stredných škôl často nekriticky dôverujú nekorektným informáciám z rôznych webových platforiem, ktoré sa nekontrolovateľne a bez akejkoľvek regulácie šíria vo virtuálnom digitálnom svete. Jedinou cestou, ako tieto negatívne trendy v školskom literárnom vzdelávaní zvrátiť, je nielen skvalitnenie vysokoškolskej prípravy budúcich učiteľov, ale najmä skvalitnenie systému ďalšieho vzdelávania pedagógov, do ktorého by mali byť výraznejšie vtiahnuté akademické vedecko-výskumné inštitúcie a vysoké školy.

Štúdia vznikla v rámci *Národného projektu Digitálna transformácia vzdelávania a školy (DitEdu)*, ITMS2014: 401402DVR6, financovaného z EÚ v rámci Programu Slovensko.

21 Napríklad učebnice z produkcie vydavateľstva Taktik (Hlavinková – Hüblerová – Kamenčík – Kohári – Molnárová – Viglašová 2019; Hüblerová – Juhášová – Prihodová – Ščibranová – Molnárová – Viglašová 2023).

- ČEPAN, Oskár, 1984. *Stimuly realizmu*. Bratislava: Tatran.
- ČÚZY, Ladislav – GBÚR, Ján – HUČKOVÁ, Dana [KRŠÁKOVÁ, Dana] – MIKU-LOVÁ, Marcela – ROBERTS, Dagmar – ZAMBOR, Ján, 2005. *Panoráma slovenskej literatúry II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. ISBN 80-10-00674-2.
- GBÚR, Ján, 2009. Realizmus v slovenskej literatúre. In SEDLÁK, Imrich, ed. *Dejiny slovenskej literatúry I*. Martin – Bratislava: Matica slovenská – Literárne informačné centrum, s. 418-559. ISBN 978-80-7090-935-5.
- GERMUŠKOVÁ, Marta, 2008. *Slovenský literárny realizmus a symbolizmus. Vysokoškolské učebné texty s antológiou*. Ostrava: Společnost Leopolda Vrly. ISBN 978-80-904070-2-2.
- HEŘTOVÁ, Jaroslava, 1983. Kritický realizmus. In VLAŠÍN, Štěpán, ed. *Slovník literárních směrů a skupin*. Praha: Panorama, s. 122-124.
- HLAVINKOVÁ, Anna – HÜBLEROVÁ, Jana – KAMENČÍK, Stanislav – KOHÁRI, Štefan – MOLNÁROVÁ, Patrícia – VIGLAŠOVÁ, Anna, 2019. *Literatúra 2. Pracovný zošit pre stredné školy a gymnáziá*. Košice: Taktik. ISBN 978-80-8180-175-4.
- HÜBLEROVÁ, Jana – JUHÁSOVÁ, Jana – PRÍHODOVÁ, Editá Eva – ŠČIBRANOVÁ, Petra – MOLNÁROVÁ, Patrícia – VIGLAŠOVÁ, Anna, 2023. *Literatúra 2. Pre stredné školy a gymnáziá. Učebnica*. Košice: Taktik. ISBN 978-80-8180-349-9.
- HUČKOVÁ, Dana, 2010. Realizmus a moderna v Dejínach slovenskej literatúry z roku 2009. *Slovenská literatúra*, roč. 57, č. 4, s. 385-391. ISSN 0037-6973.
- KASÁČ, Zdenko, 1976. Slovenská literatúra. In TOMČÍK, Miloš – KASÁČ, Zdenko. *Literatúra pre 3. ročník gymnázií a pre 3. ročník stredných odborných škôl*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 21-82.
- KASÁČ, Zdenko, 1986. Slovenská literatúra medzi dvoma svetovými vojnami (1918 – 1945). Próza. In BERAN, Zdeněk – KASÁČ, Zdenko – PADO, Juraj. *Literatúra pre 3. ročník stredných škôl (gymnázií, stredných odborných škôl, stredných odborných učilišť a štúdiá popri zamestnaní)*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 44-65.
- KASÁČ, Zdenko, 1988 [1979]. Slovenská literatúra (1918 – 1945). In MINÁRIK, Jozef – KOUTUN, Juraj – PETRUS, Pavol – TOMČÍK, Miloš – KASÁČ, Zdenko – MAZÁK, Pavol – MAZÁKOVÁ, Jolana. *Literárna rukoväť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 258-293.
- KRULÁKOVÁ, Anna, 2005. Realizmus s prívlastkom? In POSPÍŠIL, Ivo – ZELENKA, Miloš – ZELENKOVÁ, Anna, ed. *Česká a slovenská slavistika na počátku 21. století. Stav – metodologie – mezinárodní souvislosti*. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, s. 107-112. ISBN 80-210-3898-5.
- KUSÝ, Ivan, 1965a. Úvod. In ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július. *Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 5-15.
- KUSÝ, Ivan, 1965b. Tvár doby a literatúry. In ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július. *Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 323-454.
- KUSÝ, Ivan, 1975a. Úvod. In KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav. *Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia*. Bratislava: Veda, s. 7-11.
- KUSÝ, Ivan, 1975b. Tvár doby a literatúry. In KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav. *Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia*. Bratislava: Veda, s. 13-85.
- KUSÝ, Ivan, 1975c. Prózy. In KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav. *Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia*. Bratislava: Veda, s. 110-276.
- LOMENČÍK, Július – ŠTEFANCOVÁ, Miroslava – KÖNYOVÁ, Ľudmila – LEDNICKÁ, Adriana – PAPP, Marcel, 2019. *Úspešná maturita. Slovenský jazyk a literatúra*. Košice: Taktik. ISBN 978-80-8180-132-7.
- MIKULA, Valér – MÁJEKOVÁ, Helena – MIKULOVÁ, Marcela, 2005. Prehľad dejín slovenskej literatúry. In MIKULA, Valér, ed. *Slovník slovenských spisova-*

- MIKULOVÁ, Marcela, 2005. *Tajovského obrodenecká moderna*. Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV. ISBN 80-7149-793-2.
- OBERT, Viliam – IVANOVÁ, Mária – ŽEMBEROVÁ, Viera, 1994. *Literatúra 2. Pre 2. ročník gymnázií a stredných škôl*. Bratislava: Litera. ISBN 80-85452-34-0.
- OBERT, Viliam, 1995. Slovenská próza medzi dvoma svetovými vojnami. In OBERT, Viliam – IVANOVÁ, Mária – ŠPAČEK, Jozef – BATOROVÁ, Mária. *Literatúra 3. Pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. Bratislava: Litera. ISBN 80-85452-44-8.
- PETRUS, Pavol – TOMČÍK, Miloš, 1972. *Literatúra pre 2. ročník gymnázií a stredných odborných škôl*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- PETRUS, Pavol, 1960. Obdobie realizmu (1875 – 1918). In MIŠIANIK, Ján – PIŠÚT, Milan – PETRUS, Pavol – GREGOREC, Ján – ŠTEVČEK, Pavol. *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Osveta, s. 307–456.
- PETRUS, Pavol, 1987. Slovenská realistická literatúra (1875 – 1905). In PETRUS, Pavol – GAŽIOVÁ, Anna – TOMČÍK, Miloš. *Literatúra pre 2. ročník stredných škôl (gymnázií, stredných odborných škôl, stredných odborných učilišť a štúdiá popri zamestnaní)*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 31–69.
- PETRUS, Pavol, 1988 [1979]. Realizmus. In MINÁRIK, Jozef – KOUTUN, Juraj – PETRUS, Pavol – TOMČÍK, Miloš – KASÁČ, Zdenko – MAZÁK, Pavol – MAZÁKOVÁ, Jolana. *Literárna rukoväť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 169–217.
- PETRUS, Pavol, 1988a [1983]. Literárny realizmus (Prvá vlna literárneho realizmu). In MAZÁK, Pavol – GAŠPARÍK, Mikuláš – PETRUS, Pavol – PIŠÚT, Milan. *Dejiny slovenskej literatúry 2*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 225–267.
- PETRUS, Pavol, 1988b [1983]. Predstavitelia druhej vlny literárneho realizmu. In MAZÁK, Pavol – GAŠPARÍK, Mikuláš – PETRUS, Pavol – PIŠÚT, Milan. *Dejiny slovenskej literatúry 2*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 379–431.
- POLAKOVIČOVÁ, Alena – CALTIKOVÁ, Milada – ŠTARKOVÁ, Ľubica – MEZEIOVÁ, Adelaida, 2021. *Literatúra pre stredné školy II*. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana. ISBN 978-80-8120-772-3.
- SAKÁLOVÁ, Zuzana, [2004]. Realizmus v slovenskej literatúre. In *Zmaturuj z literatúry 1*. Bratislava: Didaktis. ISBN 80-89160-02-6.
- ŠMATLÁK, Stanislav, 1975. K typológii slovenského literárneho realizmu. In KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav. *Dejiny slovenskej literatúry IV. Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia*. Bratislava: Veda, s. 85–109.
- ŠMATLÁK, Stanislav, 1988. *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*. Bratislava: Tatran.
- ŠMATLÁK, Stanislav, 1999. *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava: Národné literárne centrum. ISBN 80-88878-50-0.
- TARANENKOVÁ, Ivana, 2016. Konfigurácie slovenského literárneho realizmu. In MIKULOVÁ, Marcela – TARANENKOVÁ, Ivana, ed. *Konfigurácie slovenského realizmu. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*. Brno: Host, s. 27–71. ISBN 978-80-7491-546-8.
- TIMOFEEV, Leonid Ivanovič – VENGROV, Natan, 1956. *Stručný slovník literárnovedných termínov*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- TOMČÍK, Miloš, 1951. Rozsah a pojem slovenského literárneho realizmu. In *Literárnohistorický sborník Slovenskej akadémie vied a umení VIII*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, s. 16–30.
- TOMČÍK, Miloš, 1987. Literárna moderna. In PETRUS, Pavol – GAŽIOVÁ, Anna – TOMČÍK, Miloš. *Literatúra pre 2. ročník stredných škôl (gymnázií, stredných odborných škôl, stredných odborných učilišť a štúdiá popri zamestnaní)*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 78–113.
- TOMČÍK, Miloš, 1988 [1979]. Literárna moderna. In MINÁRIK, Jozef – KOUTUN, Juraj – PETRUS, Pavol – TOMČÍK, Miloš – KASÁČ, Zdenko – MAZÁK, Pavol – MAZÁKOVÁ, Jolana. *Literárna rukoväť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 218–234.

- 536 VARSÁNYIOVÁ, Marta, 2004a. *Slovenská literatúra pre 2. ročník stredných škôl s vyučovacím jazykom maďarským. 1. časť*. Komárno: Varia print. ISBN 80-89181-04-X.
- VARŠÁNYIOVÁ, Marta, 2004b. *Slovenská literatúra pre 2. ročník stredných škôl s vyučovacím jazykom maďarským. 2. časť*. Komárno: Varia print. ISBN 80-89181-05-8.
- WELLEK, René, 2005. *Koncepty literárnej vedy*. Jinočany: H & H. ISBN 80-7319-037-07.
- WILPERT, Gero von, 1989. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner. ISBN 3-520-23107-7.

Elektronické zdroje

Maturita v mobile. Dostupné online: <https://www.youtube.com/@maturitav-mobile8314>

Maturitné otázky. Slovenský jazyk a literatúra. Dostupné online: <https://www.vysokeskoly.sk/maturitne-otazky/slovensky-jazyk-a-literatura>

Schooltag. Literatúra. Dostupné online: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLYZqspPOv3dm1GX3VwCfmmQhIYLjCc3kg>

Ťaháky-referáty. Maturitné otázky. Slovenský jazyk. Dostupné z: <https://referaty.aktuality.sk/maturita-slovensky-jazyk>

Zmaturuj.sk. Maturitné témy. Slovenský jazyk a literatúra. Dostupné online: <https://zmaturuj.zones.sk/vypracovane-maturitne-temy/slovensky-jazyk-a-literatura/>

Prof. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: miloslav.vojtech@uniba.sk